

Aydın Mədətoğlu
Oasımlı
filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

(əvvəli ötən sayımızda)

Bu "Program" onun təşəbbüsü ilə ayrı-ayrı yerlərdə yaradılan "Üsuli-Cədid" adlı yeni tipli Qərb elmini, Qərb yaşayış tərzini və s. təbliğ edən məktəblərdə tətbiq olunmuşdu. Bu "Program"ın məqsədi Türklər üçün "Vahid ədəbi dil" və ya "Ümumi Türk dili" yaratmaq olduğundan o, sonda Türklərin fikir və iş birliyi təmin edəcəkdi. Ona görə də İsmayıl Bəyin "Üsuli-Cədid" məktəbləri üçün yazmış olduğu "Əlifba" və "İlk qiraət kitabları" çar senzurası tərəfindən Azərbaycana buraxılmamış, onların yerinə rus missionerlərindən olan Çernyayevski Azərbaycan Türkcəsi şivəsində "Vətən dili" adı altında "Əlifba" və "İlk qiraət kitabı" yazılmış və Azərbaycanda tətbiq edilməyə başlanmışdı ki, bu da əslində Türklərin milli birliyinin, daha doğrusu, İsmayıl Bəyin irəli sürdüyü "Dildə, fıkırdə, işdə birlik" ideyasının qarşısını almağa yönəldilmişdi.

İsmayıl Bəy Qasıralı "Üsuli-Cədid" cərəyanını qısa müddətdə "Tərcüman" vasitəsilə Kırım, İdil-Uralda, Türkiyədə, Azərbaycanda, Şimali Qafqazda, hətta Rusiya hödüdlərini aşaraq Güney Azərbaycan, Çin və Hindistanda yayılmasına və özünə tərəfdar qazanmasına nail olmuşdu. Qasıralının başladığı "Üsuli Cədid" hərəkatı nəticəsində Qazan Türkləri başda olmaqla, Kırım və Azərbaycanda yeni tipli məktəb və mədrəsələr sayəsində oxumayazma bilənlərin sayı sürətlə artmış və ümumi bilik səviyyəsi də yüksəlmişdi. Bir tərəfdən rus məktəblərində oxuyanlar çoxaldığı kimi, eyni zamanda, İstanbul, Beyrut və Misirdə təhsil alanlar da artmışdı.

Beləliklə, İslam aləmindəki yeni fikir hərəkatları çar Rusiyası ərazisindəki Türklər arasında da yayılmağa başlamışdı. Bütün bunların nəticəsi idi ki, İsmayıl Bəy Qasıralı o dövrdə bütün Türk aləmində, xüsusilə, Şimal və Şərq Türkləri arasında "Avropalaşma"nın ən fəal təbliğatçısı adını almışdı. Qasıralı inanırdı ki, Türklər milli dillərini tam qoruyub saxlamaqla Avropalılaşırsa, Türk millətinin gələcək hə-

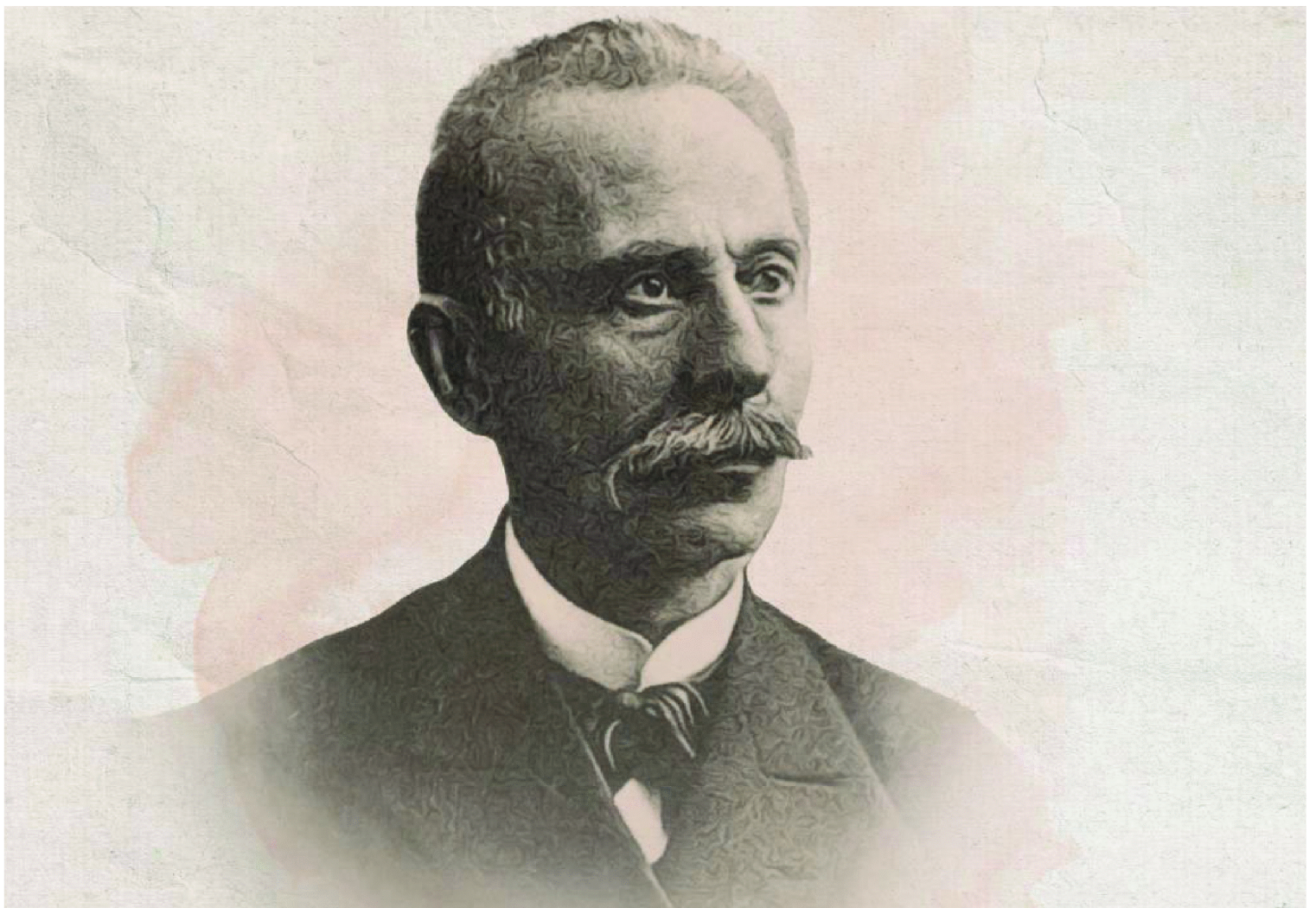
74) Onun bu məşhur “Dildə, fikirdə, işdə birlik” konsepsiyası çar Rusiyasındakı Türklər arasında sürətlə yayılmışdı. Çar Rusiyasındakı Türklər arasında gəlişən “Türkçülük” ideyasının ana xəttini təşkil edən bu fundamental ideya əslində rus şovinizminə qarşı ən tutarlı təpki idi. Ona görə də İsmayıl Bəyin yalnız bu ideyası deyil, “Avropa mədəniyyətini almaq” və “Ortaq bir dini müəssisə yaratmaq” təşəbbüslərinin də qarşısı çar Rusiyası tərəfindən alınmış,

ki: "Türkiyədə Əbdülhəmid bu müqəddəs axını ("Türkçülük" cərəyanını-A.M.) durdurmağa çalışarkən Rusiyada iki böyük Türkçü yetişirdi. " Bunlardan birincisi Mirzə Fətəli Axundzadədir ki, Azərbaycan Türkçəsində yazdığı orijinal komediyaları bütün Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir. İkincisi, Kırımda "Tərcüman" qəzetini çıxaran Qasıralı İsmayıldır ki, "Türkçülük"dəki düsturu "Dildə, fikirdə və işdə birlik" idi. "Tərcüman" qəzetini Quzey Türkləri (Tatarlar – A.M) anladığı qədər Doğu Türkləri

mərdən Bəy Topçubaşov, Yusuf Akçura və b. ilə birgə "Rusiya Musəlmanları İttifaqı" adlı siyasi partiya yaradaraq I Rusiya Dövlət Dumasına (Rusiya Müəssislər Məclisinə-A.M.) mümkün qədər çox Türk deputat seçilməsinə nail olmuşdular. İsmayıl Bəy Qasıralı bu partiyanın hər üç Qurultayında iştirak etmiş və çox radikal məsələləri irəli sürmüşdü. Bu partiyanın Nijni-Novqorodda gəmidə keçirilən III qurultayında sədrin müavini (Sədr Əlimərdən Bəy Topçubaşov seçilmişdi –A.M.) və

Dildə, Fikirdə, İşdə birlik carçısı

İsmayıl Bəy Qasıralı

yatı parlaq olacaq.

İsmayıl Bəy Qasıralı “Tərcüman”ı bütün Türklərin anladığı ortaq və təmiz bir Türk dili ilə nəşr etdirmiş, millətin öz dilində elm verməyə, Avropa elmlərini, maarifini, sənət və sənayesini, texnologiyasını əxz etdirməyə çalışmışdı. “Tərcüman” qəzetində ədəbi-bədii əsərlərdən daha çox siyasi-ideoloji, iqtisadi və sosial məsələlərlə bağlı yazılar dərc edilmişdi.

Tanrı İsmayıl Bəy Qaspiralını fəvqaladə bir varlıq yaratmışdı. Onun "Türkcülük" və "Turançılığ"ı etdiyi böyük xidmətləri də bu fəvqaladə yaradılışındandır ki, o, özünəqədərki "Türkcülük" ideyalarını düsturlaşdıraraq "Dildə birlik, fikirdə birlik və işdə birlik" şəklinə salmış və göstərmişdir ki:

“Qazan Tatarı, Orta Asiya Sərtləri, Tərançılar filan yoxdur. Bir dinə inanan, bir dildə danışan Türklər vardır” (İqtibas Yusuf Aqçuranın “Türkçülüyün tarixi” əsərindən götürülmüşdür – A.M. Bax: Yusuf Aqçura. göstərilən əsəri. səh.

“ümumi asayiş üçün təhlükəli” hesab edilərək Türklərin birliyini parçalamaq üçün onların yaşadığı ayrı-ayrı yerlərdə müstəqil dini idarələr təşkil edilmişdi.

"Dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyasını "Tərcüman" qəzetinin baş şüarına çevirən İsmayıl Bəy təkcə yazılar yazmaqla kifayətlənməmiş, Yusuf Aqçura Bəyin də qeyd etdiyi kimi: "hər il Türk dünyasının müxtəlif yerlərinə səyahətlər edərək Türkiyə, Qafqaz, Qazan, Türküstan, Qasım və hətta Litva-nı gəzərək oralardakı Türk-Tatar aristokratları, zənginləri, alimləri və yoxsulları ilə görüşərək fikir mübadiləsi aparmış, Çindən Almaniyaya, Şimal Buzlu Okeandan Afrikaya və Hind Okeanına qədər Türk və İslam aləminin aydınları ilə eyni məsələlər üzərində yazmış, xəbərləşmişdi" (Bax: Yusuf Aqçura. Türkçülüyn Tarihi. İstanbul. 1990. səh.73).

İsmayıl Bəy Qaspiralı haqqında məşhur Türkçü Ziya Göyalp özünün "Türkçülüyn əsasları" adlı əsərində yazırdı

(Türküstan Türkleri – A.M) ilə
Batı Türkleri (Azerbaycan və
Türkiyə Türkleri-A.M) də an-
lardı. “Bütün Türklərin eyni
dildə birləşmələrinin qabil ol-
duğuna bu qəzetin varlığı canlı
bir dəlildir” (Bax: Ziya Gö-
yalp. Türkcülüynün əsasları, I
basılış. İstanbul. 1972.səh.9).

Yaşadığı müddətdə İsmayıl Bəy Qasıralının nəşr etdirdiyi "Tərcüman" qəzetinin ətrafında toplanan siyasi-ideoloji şəxsiyyətlər, yazıçı və şairlər bir çox məqalə, tərcümə əsərləri və ədəbi-bədii kitabları nəşr etdirərək xalqı elm və irfana sarılmağa tələq etmişlər. (Kırım Türk ədəbiyyatı haqqında geniş məlumat üçün bax: Zühal Yüksel, Kırım Türk ədəbiyyatı, Türk dünyası, III cilt, II baskı, Ankara. 1992. Səh. 684-704).

İsmayıl Bəyin nəşr etdiyi "Tərcümən" qəzeti yalnız Kırımda deyil, Misirdən Kaşğara qədər bütün Türk aləmində milli oyanış hərəkatlarının inkişafında və Türk mədəniyyətinin öyrənilməsində ən böyük qavnaqlardan biri olmuşdur.

İsmayıl Bəy Qaspiralı Əli-

Mərkəzi İdarə heyətinin üzvü İsmayıl Bəy Qasıralının Türk millətçiliyi baxımından çox mühüm olan aşağıdakı təklifi gurultulu alqışlarla qarşılanmışdı. İsmayıl Bəy öz çıxışında göstərmişdi ki:

“Ümumən Türklerin əsli, nəslı birdır. Məkan və zaman nəticəsində şivə və adətlərimizdə ixtilaf yaranmış, bu ixtilaf lar bir-birimizi başa düşməyəcək dərəcəyə çatmışdır. Bundan sonra məktəblərimizi vahid ədəbi dilimizə xidmət edəcək hala gətirmək lazımdır. Qurultayların məktəb və mədrəsə komissiyası tərəfindən hazırlanmış layihəsində ibtidai məktəblərimiz üçün dörd illik tədris nəzərdə tutulmuşdur. Bunun üç ilində sadə məhəlli şivə ilə tədris etmək, son sə-nədə Ümumi Türk lisanı ilə yazılmış kitablar oxudulmalıdır. Bu sayədə tədricən müxtəlif şivə və ləhcələr birləşmiş olar” (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Mirzə Bala Məmməd zadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, səh. 26, 27).

(ardı gələn sayımızda)

Oxu, oxut, abunə ol!